

SOCIOLOŠKO ISTRAŽIVANJE TURIZMA

Mladen Stanković

Farmaceutsko-biokemijski fakultet, Zagreb

S obzirom da se turizam ponajviše izučavao s ekonomskog aspekta, kao glavni zadatak teorijske analize nametnulo se pitanje rasvjetljavanja njegove biti kao cjelovite i specifične društvene pojave. Empirijski aspekt uz doprinos teorijskoj eksplikaciji usmjeren je na unapređenje prakse, ponajviše u pravcu optimalizacije ponude.

Razvoj ovog »fenomena budućnosti« nameće potrebu kritične analize i evaluacije čitave lepeze društvenih problema, od kojih centralnim smatramo konzekvence doticaja raznih kultura, nivo kvalitete života u slobodnom vremenu, prostorne i ekološke probleme te pitanja otuđenja i eskapizma ili s druge strane mogućnosti emancipacije.

U analizi znanstvenih radova u našoj zemlji, koji se bave ovom problematikom sa sociološkog aspekta, ukazuje se na njihove teorijske i praktične doprinose.

Strategija društvenog razvoja nalaže potrebu daljnjeg sociološkog istraživanja pretpostavki i konzekvenција ove društveno sve značajnije pojave.

Turizam je mnogodimenzionalni društveni fenomen. Njegovo je znanstveno istraživanje novijeg datuma. Donedavno je vladajući pristup u nas i u svijetu bio ekonomsko-tržišni koji je realiziran u ekonomici i marketingu. Glavni motiv takve orijentacije bile su ekonomske koristi ili razvoj pojedine sredine u vidu stjecanja stranih sredstava plaćanja, razvoja manje razvijenih krajeva, razvoja infrastrukture i sl.

a) Preorijentacija na sociološke aspekte

U zadnje vrijeme postaje sve zastupljenija istraživačka orijentacija koja nastoji izvesti generalizacije o suštini turizma, odnosno njegovoj humanističkoj sadržini. Javlja se zahtjevi za razumijevanjem prirode i bitnih odnosa strukture turizma. Pri integralnom izučavanju turizma, a naročito kada se radi o njegovim sociološkim aspektima, u prvi plan izbija njegova sociokulturna dimenzija. Pri tom se uglavnom tretiraju problemi međunarodnog turizma, dok se domaćem pridaje manje značenje.

Niz radova koji se bave problematikom turizma različito su usmjereni u pogledu formuliranja problema i načina istraživanja, što ovisi o filozof-

skoj orijentaciji autora ponajviše u pogledu shvaćanja čovjeka, društva i kulture, a od toga ovisi i metodološka orijentacija.

Turizam kao društvenu pojavu možemo ovako definirati: to su »svi fenomeni vezani uz povremena i dobrovoljna putovanja koja su u uskoj korelaciji s promjenama u ljudskoj okolini i načinu života, s jedne, te personalnim kontaktima s prirodom, kulturnim i društvenim elementima okoline koja se posjećuje, s druge strane«. * Ili: »(Turizam je) specifični oblik indirektnog kontakta između dva društva koji je moguće sagledati prema shemi: komunikator — poruka — primalac«. **

Obje definicije u prvi plan stavljaju komunikacijski odnos između turista (i njihovih determinanti) i zemlje koja ih prima. Prema tome, turizam je proizvod interakcije ljudi zemlje emisije sa zemljom recepcije u vidu derivacije društveno-ekonomskog načina života. U toj se komunikaciji obnavlja važnost ličnog iskustva pri stjecanju znanja. Stimulira se razmjena vrijednosti među pojedincima i nacijama. Mijenja se okolina i dolazi u kontakt s nepoznatim.

Turizam je u biti manifestacija kulture. Zato je često polazna točka dubljeg razumijevanja turizma analiza sociokulturnih promjena i raznih drugih aspekata manifestacije kulture u vezi s turizmom. U međusobnom kontaktu isprepliću se tri odnosno četiri tipa kulture. To su:

1. lokalna kultura koja se razvija u svakoj zajednici. Osnovni je problem kako je prilagoditi turističkoj, u cilju da se ona sama ne ugrozi.

2. turistička kultura koja proizlazi iz načina života koji provode turisti za vrijeme putovanja. Manifestira se u specifičnosti oblačenja, jezika, mjesta boravka, načina provođenja slobodnog vremena, trošenja novca i sl.

3. uvezena kultura je kultura sredine iz koje dolazi turist. Njen utjecaj ponajviše ovisi o stupnju priliva, a značajno je i iz kojih sve sredina dolaze turisti.

4. mješovita kultura je rezultat međusobnih utjecaja navedenih kultura. Radi različitog stupnja pojedinih utjecaja ovu je kulturu vrlo teško objasniti odnosno izvršiti generalizacije.

U izučavanju relacije turizma i kulture posebna je pažnja usmjerena na problem kulturnih promjena do kojih dolazi pod utjecajem turističkog razvoja u receptivnoj zoni i na probleme međuodnosa turista i lokalnog stanovništva. Istraživane su i promjene u ličnosti samih turista, te utjecaj na stanovništvo emitivnih zemalja.

Turizam uspostavlja novu aksiološku strukturu koja je s jedne strane određena ukusom i interesima turista, a s druge načinom života i vrijednostima društva recipijentata. Drugačiji način života turista, naročito u manje razvijenim sredinama, utječe na slabljenje tradicionalnog morala, kao i na prihvaćanje normi koje ne odgovaraju dotičnoj sredini, niti društveno-političkom sistemu.

* WTO (1977), *Spiritual values (of tourism)*, Madrid.

** Prema K. Przeclawski, *Turizam kao faktor sociokulturnih promjena*
Naše teme, 9/1983., str. 1334.

Turizam omogućava uspostavljanje novih vidova društvene hijerarhije. Budući da se potražnja formira u zemljama emitentima turizma, to omogućava svjetskim metropolama kontrolu nad razvojem turizma, pa se govori o turizmu kao obliku suvremenog imperijalizma. Na planu međudnosa turista, često s velikim materijalnim mogućnostima, i lokalnog stanovništva, a posebno osoblja koje pruža usluge, u manje razvijenim zemljama, stvara se jaz koji se manifestira u dominantnoj poziciji turista i u servilnosti domaćina.

Fenomen turizma kao derivat temeljnog društvenog odnosa, posebno izraženog u industrijskom načinu proizvodnje i urbanizaciji, na specifičan je način u odnosu s nizom bitnih pojava te poprima neke od najznačajnijih karakteristika suvremenog društva.

Tako je pojava **masovnosti** univerzalno prisutna u mnogim suvremenim društvenim fenomenima kao npr., slobodnom vremenu, obrazovanju, sredstvima komunikacija, pa i turizmu. U izvjesnom smislu radi se o demokracizaciji kojom se načelno otvara mogućnost participacije svih slojeva društva u raznim sferama života, pa tako i turizmu. Međutim, permanentno je prisutna socijalna diferencijacija koja se ogleda u kvaliteti stanovanja, ishrane, rekreacije, korištenja ekskluzivnih prostora i sl. U turizmu se ova ograničenja manifestiraju u mogućnosti izbora mjesta boravka i dužine boravka, sredstvima prijevoza i sl.

Uz masovnost u suvremenom društvu naročito dolazi do izražaja **potrošački mentalitet**. U turizmu je prisutan kroz opsjednutost kupovanjem stvari i »sakupljanje lažnih utisaka«. Izražava se i načinom života kojim se pokazuje potrošačka moć. Potrošački mentalitet je ukorijenjen u prirodni kapital-odnosa koji u cilju vlastite reprodukcije podstiče ideologiju potrošnje u planetarnim razmjerima.

Osim navedenih, značajna karakteristika suvremenog društva prisutna i u turizmu jest **ambivalentnost**. S obzirom da fenomen turizma prati niz izrazito pozitivnih i negativnih implikacija, postavlja se pitanje da li je ta pojava dualističkog karaktera.

U pozitivne aspekte turizma ubrajaju se ekonomske koristi (stjecanje stranih sredstava plaćanja, razvoj infrastrukture i lokalne proizvodnje, povećano zapošljavanje i sl.) te sociokulturne (upoznavanje drugih zemalja, povećanje razumijevanja, proširenje kulturnih horizonata, te uklanjanje raznih barijera — jezičnih, klasnih, rasnih i sl.).

Negativni se aspekti javljaju u ekonomskoj sferi (sezonska priroda zaposlenosti, osjetljivost na političke i ekonomske promjene, uništavanje resursa i sl.) te u sociokulturnoj (razaranje lokalne kulture i gubljenje autentičnosti, komercijalizacija kulture i umjetnosti, ksenofobija, prostitucija, kriminal i sl.).

Da bi se prevladali negativni aspekti te ujedno razvili pozitivni, nužno je voditi politiku turizma koja neće biti motivirana isključivo ekonomskim razlozima, nego će se rukovoditi dubljom humanom orijentacijom.

Ukazujući na osnovne determinante i razne manifestacije fenomena turizma, očito je da se radi o složenoj mnogodimenzionalnoj pojavi. S obzirom da je utemeljena u biti suvremene civilizacije, to i metodologija za

sociološko istraživanje mora biti u mogućnosti da zahvati cjelinu ove kompleksne pojave.

Za takvu cjelovitu analizu uz strukturalnu, koja se bavi zakonitostima predmeta istraživanja, bilo bi potrebno obuhvatiti također i temporalne aspekte.

Prisutna su mišljenja da bi trebalo koristiti akcionu metodologiju koja ne postavlja kao primarni cilj znanstvenog istraživanja spoznaju, nego rezultate stavlja u funkciju stvarne društvene promjene.

b) Doprinosi sociološkog istraživanja turizma

U suvremenim uvjetima jugoslavenske ekonomske i cjelokupne društvene situacije sve se veći zahtjevi postavljaju pred turizam, koji na taj način poprima sve izrazitije ekonomsko i društveno značenje. Takva pozicija potencira interes za znanstvenom eksplikacijom tog fenomena. Kao što smo vidjeli, jedna od osnovnih karakteristika pristupa turizmu u dosadašnjim istraživanjima bila je usmjerenost na izučavanje uglavnom njegove ekonomske komponente. Vrlo su rijetko provedena istraživanja u okviru neke druge znanosti, iako je za svestrano sagledavanje i utemeljenje ovog izrazito kompleksnog fenomena nužan interdisciplinarni pristup, povezivanjem niza društvenih znanosti, pri čemu je od posebnog značenja sociologija.

Najprije ćemo ukazati na radove koji su teorijski ili empirijski usmjereni primarno na eksplikacije socioloških aspekata turizma, a zatim ćemo ukratko prikazati na koji je način taj aspekt prisutan u drugim znanstvenim područjima ili djelatnostima, koje dodiruju fenomen turizma.

Na teoretskom planu naveli bismo kao značajniji rad »Sociologiju turizma« A. Todorovića.* Ova je knjiga otvorila lepezu pitanja koja se odnose na fenomen turizma u suvremenom društvu. Uz metodološki pristup, obrađene su razne društvene pojave vezane za turizam (sredina, kultura, vrijednosti, ideologije, ličnosti, snobizam i sl.), te turistička propaganda.

Autor polazi od mogućnosti konstituiranja sociologije turizma, s obzirom da se radi o masovnom i totalnom društvenom fenomenu koji je isprepleten s nizom pojava suvremenog društva. Prema A. Todoroviću postoji dovoljan broj empirijskih činjenica teoretski sređenih za razvitak kategorija i pojmova ove sociološke discipline.

Osnovna se primjedba svodi na gotovo isključivo navođenje rezultata pojedinih istraživanja iz svijeta ili ukazivanje na veze raznih društvenih pojava i turizma. Navedeno ni najmanje ne umanjuje vrijednost ovog rada, kao prvog koji polazi isključivo od sociološke teorije i njenih kategorija, pokazujući da su takve eksplikacije korisne i sa stanovišta zahtjeva prakse. Zato ovaj rad možemo smatrati značajnim u pogledu doprinosa dubljoj analizi fenomena turizma sa sociološkog aspekta.

Od socioloških istraživanja s empirijskom podlogom kao značajno naveli bismo multinacionalno komparativno istraživanje — TOUR projekt,

* A. Todorović, Sociologija turizma, Privredni pregled, Beograd 1982.
Kritički pregled neekonomske literature sačinila je grupa istraživača na zadatku SIZ-a VI »Društveni aspekti turizma« u sastavu: V. Afrić, M. Dragičević, S. Elaković, Z. Elaković, Z. Gjanković, T. Hitrec, M. Jilek, F. Kritovac, J. Švarc, P. Tadej, N. Telišman-Košuta, F. Višnar i autor ovog rada.
Ovdje navodimo samo neke najznačajnije uvide.

koje je u našoj zemlji izvršeno pod rukovodstvom Mire A. Mihovilovića. Rad na projektu trajao je od 1972. do 1978. godine. Međunarodna grupa eksperata utvrdila je probleme istraživanja, hipoteze, ciljeve, metode istraživanja, instrumentarij, program obrade podataka, prezentaciju rezultata i sl.

Od rezultata istraživanja posebno bismo naveli temporalnu analizu, kao i analizu strukture turističke ponude, te motiva i faktora utjecaja na posjet Jugoslaviji.

Posebno bismo istakli izradu tipologije stranih turista. »Tipični« strani turist posjećuje Jugoslaviju radi odmora, dolazi bez posredstva turističkih agencija, uglavnom u samostalnom aranžmanu, pretežno sa članovima svoje porodice; putuje uglavnom automobilom, a za vrijeme boravka posjećuje razna mjesta, znamenitosti i atrakcije.

Faktori koji su utjecali na izbor mjesta za ljetovanje inozemnih turista u našoj zemlji najčešće su: vlastito iskustvo iz prijašnjih posjeta, te preporuke prijatelja ili rođaka koji su već posjetili Jugoslaviju.

Ocjenjujući našu zemlju i njezine karakteristike, »tipičan« turist smatra da mu je najviše užitaka pružila ugodna klima i blago podneblje, te prirodne karakteristike zemlje — toplo more, razvedena obala, lijepe plaže i mediteranska vegetacija. Zadovoljan je hranom, gastronomskim specijalitetima, dobro ocjenjuje pristupačnost i gostoljubivost našeg stanovništva. »Tipičan« turist želi da se popravi stanje cesta i saobraćajne signalizacije, te da se uzdigne nivo ugostiteljskih usluga.

Općenito gledano, dojmovi, ocjene, sudovi i stavovi »tipičnog« turista o našoj zemlji kao receptoru stranih turista dosta su pozitivni, a nerijetko i vrlo pozitivni.

Za istraživanje turizma posebno je značajna relacija kulture i turizma. Takvih radova u poslijeratnom razdoblju ima vrlo malo, dok širih empirijskih istraživanja o međuodnosu turizma i kulture upoće nema iako svijest o potrebi takvih istraživanja postoji.

Objavljeni radovi manjeg su obima i najčešće predstavljaju opservacije raznih stručnjaka koji se bave bliskim humanističkim znanostima. Veći dio takvih radova objavljen je u časopisu »Dubrovnik«, koji je sedamdesetih godina u dva navrata imao tematske brojeve posvećene raznim aspektima odnosa kulture i turizma. Osim toga neki prilozi Jugoslavenskom savjetovanju na temu »Humanističke vrijednosti turizma«, održanom 1977. u Zadru, direktno su vezani uz temu turizma i kulture.

Većina autora traži korelaciju kulture i turizma u slijedećim aspektima: 1. sociokulturne promjene vezane uz turizam — utjecaj turizma na receptivno stanovništvo; utjecaj na navike, običaje, etiku, moral, na način života stvaranje novih potreba stanovništva; 2. kulturno-razvojne pojave — utjecaj turizma na kulturnu razinu stanovništva, na razvoj kulturnih djelatnosti i razvoj infrastrukture, na ekonomski položaj kulturne sredine u kojoj se turizam odvija i 3. povezanost kulturno-historijske i prirodne baštine sa turizmom — potkradanje baštine ili njeno unapređenje, doprinos, stagnacija ili uništenje baštine turističkim razvojem.

Nadalje smo analizirali tretiranje društvenog aspekta turizma u ekonomskoj udžbeničkoj literaturi. Iako se turizam u navedenoj literaturi od-

ređuje kao opća društvena pojava, najčešće se prihvaćaju samo neke parcijalne manifestacije kao npr. zadovoljenje kulturnih ili rekreativnih potreba, kretanje promjenom mjesta i sl.

Odgovori na pitanja kvalitetnije turističke ponude u najužoj su vezi s problemom emancipacije čovjeka, što ekonomski pristup najčešće ne vidi. Ponekad se naslućuje da masovni turizam determiniraju faktori koji ne idu u red ekonomskih pokazatelja, odnosno zdravstvenih činilaca ili kretanja; vrlo se rijetko spominje način i kvaliteta života.

Ima pokušaja smještanja turizma u širi društveno-historijski kontekst, kao izraz zakonitosti društvenog kretanja. Ipak je još insuficijentan pristup koji postavlja u prvi plan emancipaciju čovjeka, a s tim u vezi i pitanje o smislu turizma.

S obzirom da se turizam realizira u fizičkom prostoru, prostorne bi analize trebale biti sastavni dio integralnih istraživanja o turizmu, kako u fundamentalnim tako i u primijenjenim istraživanjima. Kada se izizmu planersko-programerski dokumenti, koji su nastali radi koncipiranja i usmjeravanja turističke izgradnje, možemo konstatirati da nemamo istraživanja o međudnosu prostora i turizma. Stavove prema turizmu, uz analize pojava u prostoru koje se s njime dovode u vezu, nalazimo u radovima arhitekata, urbanista ili povjesničara umjetnosti, konzervatora i sl. Međutim, potpuno su izostala sociološka istraživanja o međudnosu prostora i turizma, dok se ponekad pojave filozofski, povijesno ili morfološki orijentirane analize.

Istraživanje turizma u kontekstu općenarodne obrane i društvene samozastite nije bilo predmet ozbiljnijih studija, a većina postojećih naslova služi za »internu upotrebu«. Predmet promatranja je djelatnost ugostiteljskih organizacija na regionalnom nivou, a izostao je politološki pristup, naročito u pogledu sigurnosti s obzirom na perspektivu sve veće masovnosti međunarodnog turizma. Izostaju problemi propagande, karakteristika turističkih kapaciteta, ponašanja i političkih stavova turista i sl. I na navedenom se području javlja niz značajnih problema koji zahtijevaju ozbiljno znanstveno izučavanje.

Navedena analiza neekonomske literature o turizmu ukazuje na insuficijenciju teoretskih i empirijskih istraživanja, kako socioloških, tako i u nizu drugih znanstvenih područja koja su bitno povezana s fenomenom turizma. Za konstituiranje integralne teorije turizma potreban je veći fond lokalnih turističkih studija, a posebno međunarodnih interdisciplinarnih komparativnih istraživanja, koja bi bila dovoljno reprezentativna za teoretske generalizacije.

LITERATURA

1. V. Afrić, Konceptualizacija determinanti turizma, Naše teme 9/1983.
2. A. Cicvarić, Turizam i privredni razvoj Jugoslavije, Informator, Zagreb 1980.
3. M. Dragičević, Turizam i društvena okolina, Naše teme 9/1983.

4. T. Hitrec, Turizam u važnijim prostorno-planerskim dokumentima Jadranske regije
5. Regionalni aspekti planiranja naših turističkih prostora. Referat na simpoziju o turističkoj i prostornoj geografiji, Opatija 1981.
6. Humanističke vrijednosti turizma, Zbornik radova, Pedagoška akademija, Zadar 1977.
7. J. Jafari, Razumijevanje strukture turizma, Naše teme 9/1983.
8. M. Jilek, Metodologija istraživanja turizma, Naše teme 9/1983.
9. Ž. Jovičić, Osnovi turizma, Naučna knjiga, Beograd 1976.
10. J. Kabiljo, Ekonomika turizma, Prirodoslovno-matematički fakultet, Beograd 1980.
11. S. Marković, Z. Marković, Osnove turizma, Školska knjiga, Zagreb 1967.
12. M. Mazi, Ekonomika turizma, Savremena administracija, Beograd 1972.
13. M. A. Mihovilović, Ekonomski i sociološki problemi turizma u Evropi Desk istraživanje: Jugoslavija Monografija Jugoslavije Domaći turisti: Jugoslavija Inozemni turisti u Jugoslaviji
14. J. Planinc, Ekonomika turizma, Ekonomski fakultet, Rijeka 1966.
15. Pomorski vjesnik br. 9/1971. Split
16. K. Przeclawski, Turizam kao faktor sociokulturnih promjena, Naše teme 9/1983.
17. F. Radišić, Turizam i turistička politika, Istarska naklada, Pula 1981.
18. V. L. Smith (Editor), Hosts and Guests — The Anthropology of Tourism, University of Pennsylvania Press 1977.
19. A. Trevis, Ekološke i kulturološke posljedice turizma, Naše teme 9/1983.
20. A. Todorović, Sociologija turizma, Privredna štampa, Beograd 1982.
21. UNESCO, The Effects of Tourism on Socio-Cultural Values, Aix-en-Provence 1975, France.
22. S. Unković, Ekonomika turizma, Savremena administracija, Beograd 1980.
23. M. Vukičević, Ekonomika turizma, Viša ekonomsko-komercijalna škola Novi Sad 1978.
24. WTO, Spiritual values (of tourism), Madrid 1977.

Mladen Stanković
A Sociological Research of Tourism

The main aspect of the sociological research of tourism is the investigation of its social consequences. The present day analysis of tourism are mostly economic analysis but the author stresses the need for the complex research which has to deal with, for example, the research of the merging of different cultures, the research of the quality of life in the leisure time, the research of different ecological problems, the research of different aspects of alienation, etc.

Translated by
O. Čaldarović